

Савченко Т.М.

СРІБНІ СКРИНЬКИ ДЛЯ ПАХОЩІВ «БСАМІМ» ТА ЇХ МІСЦЕ У СУБОТНЬОМУ ОБРЯДІ

Єврейське мистецтво, історія якого налічує багато століть, відкриває чудову можливість поринути у світ виключно єврейських ідеалів, обрядів, традицій, і разом з тим зазирнути в культури та течії різних часів та різних країн, на теренах яких мешкали іудеї¹.

Одним з основоположних заповітів, які єврейський народ отримав від Всевишнього на горі Синай, є заповіт берегти Суботу. З давніх часів в іудейській традиції існує ретельно розроблений ритуал святкування Суботи, який став важливою частиною життєвого укладу євреїв, їх духовного та матеріального побуту.

До Суботи у іудеїв особливе ставлення. В літургії вона іменується «нареченою» – як втілення чистоти і краси, «царицею» – як символ величі.

Шабат (з івриту – «субота») – це виконання однієї з десяти заповідей, щотижневе свято, витоки якого йдуть з Тори. Тора вказує на дві причини встановлення Суботи: по-перше, це пам'ять про створення світу, коли Бог шість днів творив, а на сьомий відпочивав: «І поблагословив Бог день сьомий, і його освятив, бо в нім відпочив Він від усієї праці Своєї, яку, чинячи Бог був створив» (Буття, 2:3). По-друге, це нагадування про вихід з Єгипту, де євреї знаходились у положенні рабів і з власної волі не могли ні працювати, ні відпочивати: «Пам'ятай день суботній, щоб святити його! Шість день працею і роби всю працю свою, а день сьомий – субота для Господа, Бога твого: не роби жодної праці ти й син твій, та дочка твоя, раб твій та невольниця твоя, і худоба твоя, і приходько твій, що в брамах твоїх. Бо шість день творив Господь небо та землю, море та все, що в них, а дня сьомого спочив, тому поблагословив Господь день суботній і освятив його» – сказано в П'ятикнижжі (Вихід, 20:8-11)². Свято Суботи для іудеїв ще з біблійних часів стало не просто днем відпочинку, звільненням від повсякденних турбот, а й священним днем для всього народу. Дотримання Суботи – одна з визначальних основ єврейської традиції. На думку багатьох дослідників, саме дотримання Суботи дозволило єврейському народу зберегти свою етнічну ідентичність і не асимілювати перебуваючи у галуті (у вигнанні; за межами Святої землі).

Зустрічають свято Суботи в п'ятницю ввечері. Вечірнє богослужіння називають «кабалат шабат» – «зустріч суботи». Повернувшись із синагоги додому (або помолившись вдома), сім'я збирається за суботнім столом. Запалюють свічки, співають традиційний гімн «Шалом алейхем» (з івриту «мир усім»), глава сім'ї благословляє дітей та вимовляє благословення над вином «Кідуш». Далі розпочинається трапеза за особливим ритуалом. Наступний день починається з суботньої молитви – найбільш урочистої з усіх богослужінь тижня. Головним заняттям в Суботу є вивчення Тори, релігійних книг, творів з єврейської філософії та історії.

Завершує Суботу спеціальна молитва – хавдала. «Хавдала» в перекладі з івриту означає «відокремлення» або «розділення». Саме таке значення несе коротка, але красива за своїми обрядами і символізмом служба закінчення Суботи. Хавдала відокремлює Шабат від інших днів, відокремлює святе від повсякденного. За давньою традицією Хавдала починається в той момент, коли вечоріє і на небі з'являються хоча б три зірки. З настанням темноти запалюється свічка Хавдали. Ця свічка особлива, плетена і має декілька гнотів. Її полум'я нагадує про те, що саме в перший день тижня, який починається в цей момент, Бог створив світло. Разом з тим була створена тьма. Після того як свічка запалена, піднімається бокал кідуша, читається вірш з книги пророка Ісайї та промовляється молитва благословення виноградного плоду. Келих навмисно переповнюється, адже повний келих – це символ радості. Так, в знак надзвичайної радості вино проливається через край на блюдце під келихом. Виноградний плід нагадує про минуле, про те, як в давнину в Храмі приносили в жертву Богу. Серед присутніх передають скриньку з пахощами. Аромат спецій та трав також нагадує про Храм. Адже, саме в середині, в святій обителі стояв вітвар куріння, на якому спалювались ароматні трави. Дим від куріння піднімався догори, символізуючи молитви Ізраїлю, направленні до Всевишнього. Піднімається бокал і промовляється молитва розділення: «Благословенний Ти, Господь наш Бог, владику всесвіту, розділяючий між святим і буденним, між світлом і темрявою, між сьомим днем і шістьма днями творіння. Благословенний, Ти Господь, розділяючий між святим і буденним». Після молитви, келих випивається, полум'я свічки гаситься у пролитому вині. Таким чином, церемонія Хавдала завершується³.

Важливість і значущість Суботи для єврейського народу відображається і в особливому ставленні до атрибутів цього свята. В родинях століттями культивувалась традиція мати спеціальні свічник, келих для вина та скриньку для пахощів. Нерідко ці атрибути виготовляли з дорогоцінного металу, оздоблювали сканню, карбуванням, гравірованими пейзажами.

Різноманіттям форм та композиційних рішень вирізняються суто єврейські культові предмети – скриньки для пахощів «бсамім» (з івриту – «пахощі»).

Колекція срібних скриньок для пахощів зберігається та експонується в Музеї історичних коштовностей України⁴. Ці витвори ювелірного мистецтва другої половини XVIII – початку XX століть належали єврейським родинам, які мешкали на теренах сучасної України. Скриньки іудеї замовляли в ювелірних майстернях Варшави, Вроцлава, Відня, Москви, Петербурга, Житомира, Львова, Єрусалима та інших міст і містечок на території Речі Посполитої, Австро-Угорщини, Російської імперії.

Непересічним зразком єврейського церемоніального мистецтва є бсамім у вигляді скульптурного зображення баранчика під кущем (інв. № ДМ-7300; рис. 1), який до МІКУ був переданий з фондів Всеукраїнського музею ім. Менделєєва Мойхер Сфоріма в Одесі.

Рис. 1. Скринька для пахощів «бсамім» (інв. № ДМ-7300). XIX ст., Російська імперія

Срібний бсамім, очевидно, був виготовлений російським майстром в середині XIX століття, про що свідчить державне клеймо проби металу з числом «84» у прямокутному щитку. Різноманіття технічних прийомів застосовував майстер при його виготовленні: кування, карбування, гравірування, різьблення, лиття, золочення, огранка. Ємністю для пахощів слугує тулуб тварини зі з'ємною головою. Всі елементи детально пророблені, особливо шерсть та тулубі баранчика, роги, прожилки на листочках. Баранчик та куц зафіксовані на рухомій підставці з пластинчастими колесами. Стилiзований куц утворений сімома гілочками з листям. На вершинах гілочок –

стилізовані квіти, серцевинки яких утворені ограненими вставками скла, та птахи. Квіти зафіксовані на рухомих спіральках, які створюють враження динаміки, що нагадує коливання квітів від подиху вітру.

Оригінальна композиційна побудова пам'ятки покликана нагадувати про один з важливих в єврейській традиції сюжетів Тори – «Акедат Іцхака» (Жертвопринесення Іцхака)⁵.

Вишуканістю та стриманістю декору вирізняються скані бсамім роботи московських ювелірів Василя Попова, Олександра Головіна, Михайла Андреева, Андрія Вільгельма Векмана. Здебільшого вони мають вигляд ажурних мініатюрних кубків та скриньок.

Яскравим прикладом славнозвісної російської скані другої половини XIX століття є бсамім (інв. № ДМ-7364; рис. 2) роботи відомого московського срібних справ майстра Олександра Головіна. Скринька має вигляд мініатюрного кубка з кришкою. Основа кубка напівсферична, двоступінчата. Нижній ярус утворений хвилеподібною сканою стрічкою з гладеньким бортом, верхній – краплеподібними елементами, які в поєднанні створюють ажурну багатопелюсткову квітку. Ніжка кубка – циліндрична, пустотіла, скань викладена сітчастим візерунком. Чаша кубка, яка слугує емністю для пахоців, декорована розлогими витими пагонами з листям в оточенні хвилеподібного канту, який виокремлює центральну композицію, додає їй виразності та завершеності. Дно чаші складене з каплеподібних елементів. Кришка кубка – напівсферична ажурна багатопелюсткова квітка увінчана кулькою та прапором – флюгером, обрамлена бортиком⁶.

Рис. 2. Скринька для пахоців «бсамім» (інв. № ДМ-7364). 1879 р., Москва, Російська імперія, майстер – О. Головін

Не менш майстерно та довершено був виконаний бсамім у вигляді ажурної сканної скриньки ювеліром Василем Поповим (інв. № ДМ-7370; рис. 3). Скринька утворена чотирма випуклими пластинами – сторонами, які декоровані візерунком у вигляді сканого розлогого пагона з заокругленим широким листям, внутрішній простір якого заповнений філігранними завитками. Центральна композиція кожної зі сторін окантована стрічкою сканної плетінки. Дно скриньки декороване густим рослинним сканим візерунком. По чотирьох кутах дна розташовані ніжки – кульки, які утворені сканими каплеподібними елементами з завитками в центрі кожного. На вершинах кульок – срібні намистини. Кришка скриньки складена з чотирьох сканих трапецеїподібних пластин, кожна з яких оздоблена ажурними візерунками з зображення витих пагонів. По периметру кришка окантована дещо опущеною до низу стрічкою – плетінкою. По кутах та в центрі скринька декорована сканими розетками. До кришки прикріплена золочена накладка, на якій вигравіруваний напис: «Дарунок Матетьяхо Кваша для пахощів».

Рис. 3. Скринька для пахощів «бсамім» (інв. № ДМ-7370). 1857 р., Москва, Російська імперія, майстер – В. Попов

Скани скриньки для пахощів у другій половині XIX століття мали широку популярність та користувалися попитом, про що свідчить досить велика кількість бсамім роботи російських майстрів в колекції МІКУ та інших музейних зібраннях.

Наприкінці XIX – на початку XX століть у Східній Європі, зокрема на польських землях, найбільш поширеною формою бсамімі були скриньки для пахоців у вигляді вежі. В колекції МІКУ представлені роботи варшавських майстрів Мошека Харалапа та Абрахама Рейнера.

В майстерні Мошека Харалапа був виготовлений срібний бсамімі у формі вежі з високим шпилем увінчаним кулькою, дверцятами, чотирма дзвониками, на круглій основі та ніжках у вигляді виноградної лози і гронами (інв. № ДМ-2059; рис. 4)⁷.

Окремої уваги заслуговує збірка скриньок для пахоців, які були виготовлені в другій половині XIX століття житомирським майстром з авторським клеймом «ЗГП»⁸. Ці витвори ювелірного мистецтва вирізняються з поміж інших оригінальністю композиційної побудови та е яскравим відображенням взаємопроникнення єврейського та українського народних мистецтв.

Рис. 4. Скринька для пахоців «бсамімі» (інв. № ДМ-2059). Кін. XIX – поч. XXст., Варшава

Рис. 5. Скринька для пахоців «бсамімі» (інв. № ДМ-2248). 1867 р., Житомир

Скульптурне відображення поширеного в українському декоративно-ужитковому мистецтві мотиву, який прийнято називати «вазон», втілений в роботі майстра з ініціалами «ЗГП» 1867 року. Бсамімі (інв. № ДМ-2248; рис. 5) срібний, золочений, у вигляді гілки хмелю, яка встановлена у вишукану вазу з двома високими ручками по боках, на

ступінчатій круглій основі. Гілочка вкрита витончено зігнутим листям. Вгорі та внизу, між листям, підвішені золочені шишечки хмелю. На верхньому листочку – золочена фігурка пташки з розпростертими крилами, на верхівці – золочена квітка.

Рослинні мотиви притаманні і для робіт одеських майстрів. Зокрема, в 1861 році майстер срібних справ Георгій Цитрин створив срібний бсамім у вигляді стилізованого плоду шипшини на витому стеблі з листям та високій ступінчатій основі (інв. № ДМ-7389; рис. 6)⁹. Поверхня основи декорована карбованою багатопелюстковою розеткою, під нею широкий гладенький пояс, наступний пояс оздоблений широкою карбованою смужкою акантового листа, профілюючий край основи у вигляді чотирьох серцеподібних пелюсток. Скринька у формі плоду шипшини прокарбована віялоподібними смугами, вздовж яких розміщено отвори. Нижня частина скриньки пророблена каннелюрами – гладенькими і карбованими.

Рис. 6. Скринька для пахоцїв «бсамім» (інв. № ДМ-7389). 1861 р., Одеса

Рис. 7. Скринька для пахоцїв «бсамім» (інв. № ДМ-7374). Поч. XX ст., Єрусалим, майстерня «Бецалель»

Стриманістю форми і водночас насиченим декором вирізняється скринька створена у майстерні «Бецалель» в Єрусалимі в першій чверті XX століття (інв. № ДМ-7374; рис 7)¹⁰. Бсамім має вигляд вежі. Основа кругла, з профільованим краєм. Кришка з'ємна, висока, утворена трьома

ярусами сканих пелюсток. Ємність для пахоців – циліндрична, утворена ажурними пелюстками накладеними на золочену підкладку. Нижній край декорований сканими розетками, в центрі яких кульки зерні. Такою ж стрічкою з розеток оздоблений край основи. Кришка скриньки завершується флюгером. На прапорі та основі розміщено написи івритом: «Сіон», «Бецалель», «Єрусалим».

Срібні скриньки для пахоців «бсамім» з колекції МКУ представляють синтез єврейської традиції та професійності майстрів-ювелірів, відображають стилеві особливості та напрямки у розвитку декоративно-прикладного мистецтва у другій половині XVIII – початку XX століть. Зібрання бсамім в поєднанні з колекціями корон та щитів до сувою Тори, римонім, свічників, кідушних келихів дає багатогранне уявлення про єврейську художню культуру на теренах України як про явище яскраве і самотутнє, значення якого виходить за рамки національної культури.

Примітки:

- ¹ Корн І. Іудаїзм в мистецтві. М., 1996. С. 7.
- ² Святе письмо Старого та Нового Завіту. Українське Біблійне Товариство. 1992.
- ³ Краткая еврейская энциклопедия. Т. 9, кол. 486-489. Иерусалим, 1994.
- ⁴ Романовська Т.Ю. Бсамімі у зібранні Музею історичних коштовностей України // Музейні читання. Тези доповідей наукової конференції 1994 р. К., 1996. С. 19-22.
- ⁵ Романовская Т.Е., Савченко Т.М. Библиейский сюжет акедат Ицхак в декоративном пространстве памятников еврейского церемониального искусства из коллекции МИДУ // Музейні читання. К., 2010. С. 214-226.
- ⁶ Thora und Krone. Wien. 1993. № 68. S. 182; Tresors d'Ukraine. Luxembourg, 1997. № 177, p. 182; Золота скарбниця України. Київ, 1999; Treasures of the Torah. Milan, 2000. № 89, p. 95; Музей історичних коштовностей України. Київ, 2004.
- ⁷ Thora und Krone. Wien. 1993; Tresors d'Ukraine. Luxembourg, 1997. №188, p. 184; Treasures of the Torah. Milan, 2000.
- ⁸ Романовская Т. «Иерусалим Волыни» и церемониальное еврейское серебро XIX столетия // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції 1996 р. К., 1997. С. 194-196.
- ⁹ Романовская Т.Е. Серебряная иудаика Одессы второй половины XIX – начала XX столетий // Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов XIII коллоквиума. С-Пб., 2004. С. 73-78.
- ¹⁰ Judaika. Jewish Hidden Treasures. Exhibition 2.07. 1.09. 1991. The Waino Aaltonen Museum. Turku, Suomi, Finland. № 40, p. 46; Thora und Krone. Wien. 1993. № 29. S. 122-123.